

Lewandowska, Dorota

Źródła archiwalne i ich wartość w badaniach polszczyzny łowiczjan (XVII-XVIII wiek)

Mazowieckie Studia Humanistyczne 7/2, 51-61

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**ŹRÓDŁA ARCHIWALNE I ICH WARTOŚĆ
W BADANIACH POLSZCZYZNY ŁOWICZAN
(XVII–XVIII WIEK)**

Jedyną drogą poznania przez badacza historii języka przedmiotu swoich dociekań jest analiza filologiczna tekstów utrwalonych w piśmie. Analiza ta pozwala mu wyjść daleko wstecz poza granice języka współcześnie funkcjonującego i dzięki dokładnemu wnikięciu „w szczegóły systemu pisownianego określonego zabytku, może prowadzić do wcale pewnych wniosków językowych”¹. „Istnieje zatem – jak stwierdza S. Gala – potrzeba penetracji polskich zasobów archiwalnych [...] pod kątem przydatności znajdujących się tam materiałów”. Przy czym „przeprowadzenie takiej kwerendy na pewno nie umożliwi odtworzenia kompletnego stanu istniejących w przeszłości dokumentów. Pozwoli jednak na orientację w zawartości przydatnych językoznawstwu źródeł, przyczyni się do dalszych badań”².

Do grupy tego rodzaju źródeł, niebędących dotychczas przedmiotem zainteresowania historyków języka i dialektologów, należą zgromadzone w Archiwum Państwowym m.st. Warszawy, Oddział w Łowiczu, księgi cechów i konfraterni łowickich. Jest to jeden z największych zbiorów archiwalnych tego typu na Mazowszu, obejmujący dokumenty od połowy XVII do początków XX wieku³. Wśród nich znajdują się⁴:

¹ B. Dunaj, *Język najstarszej doby piśmiennej*, Kraków 1975, s. 7.

² S. Gala, *Źródła archiwalne – ich wartość i wyzyskanie w badaniach antroponimicznych*, w: *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, t. XXVII, 1981, s. 65.

³ Por. M. Wojtylak, *Szczątki zespołów akt łowickich cechów w zasobie Oddziału APW w Łowiczu*, maszynopis ze zbiorów APW – O/Łowicz.

⁴ Ze względu na dość duże rozbieżności w zapisach inwentarzowych i oryginalnych tytułach ksiąg i dokumentów, za podstawowe uznano opisy umieszczone na kartach tytułowych. W wypadku ich braku, brano pod uwagę kolejno: zapis z okładki księgi, okładki poszytu i teczki. Tytuły podano w grafii polszczyzny literacyjnej, rezygnując z wielu znaków dziś niewystępujących, np. *ſ*, *β*, *á*. Selekcji tekstów dokonano wg kryterium, jakim jest obecność w nich zapisów pochodzących z interesującego autorokę okresu historycznego (XVII–XVIII w.).

ZBIÓR WŁADYSŁAWA TARCZYŃSKIEGO

Sygnatura	Tytuł, treść	Datowanie
47	Cechu młynarskiego skrypt z r. 1788 Skrypt z r. 1799 Konfraterni Piwowskiej	1788–1799
50	Akta abo Sprawy y Dekreta Sławetnego Arcy Bractwa Kupieckiego w Miescie Łowickim za szczęśliwego Panowania Jasnie Oswieconego Waclawa z Lesna. Grabie z łaski Bożej y Stolicy Apostolskiej Arcybiskupa Gnieznińskiego Legata, Krolestwa Polskiego Prymasa y pierwszego Książęcia Pana a Pana naszego miłościwego y Dobrodzieia wielkiego. Przy szczęśliwej Presidencyey Sławetnych PP Cechmistrzow Woyciecha Olszewskiego Andrzeia Taśnikowica Raycow Łowickich y PP: Aleksan: Wilatowskie[...] Iana Traszkwskie[...] Szafarzew tegoz Cechu Kupieckiego prez Sławetnego P. Woyciecha Sarnowica Philozofiey Doktora, Ławnika, Pisarza Woytowskiego na ten czas iednostaynym głosem, do Cechu pomienionego miedzy Bractwem przyiętego, Roku 1662, wdzien Czwartkowy przed Świętem Trojcy Przenaswietszy pilnie pisane	1662–1758
51	Prawo albo Frycowka Chłopców Kondycyi Kupieckiej z Rożnych Miast zieżdzaiących się na Iarmark Świętego Mateusza Czteroniedzielny agitujący się Które to niżej wyrażone Punkta pod Surowym Rygorem Onegoż Każdy z Osobna Zachowywać y według Niego Rządzić Się Powinien	1736–1767
52	Różne skrypty (od r. 1641) Konfraterni Kupieckiej w Łowiczu	1641–1824
53	Spisy członków różnych konfraterni i cechów rzemieślniczych w Łowiczu	1793–1797
55	Prośba cechmistrzów do Jaśnie Oswieconego Mości Książęcia Miłościwego Pana Prymasa Arcybiskupa Antoniego Ostrowskiego	1781–1812
57	Dowody kupiectwa Jerzego Barszcza obywatela M. Łowicza	1756
67	Dowody kupiectwa Andrzeja Zawadzkiego obywatela M. Łowicza	1781–1805
68	Dowody zamożności kupca i obywatela m. Łowicza w końcu wieku XVIII i na początku XIXgo. Okładki od kajetów, w których były zapisywane dochody z 9ciu nieruchomości w Łowiczu i 10go folwarku „Borowiny” – własności Andrzeja – następnie Antoniego Zawadzkiego (Spadkobiercy Jerzego Barszcza)	(b. d.)

69	Umowy na wynajem stajen i sklepów na czas jarmarku św. Mateusza. Spisy wynajętych mieszkań na czas jarmarku w domach i kamienicach Andrzeja Zawadzkiego w Łowiczu	1797–1805
127	List własnoręczny z podpisem Kazimierza Cebrowskiego aptekarza i kronikarza łowickiego	poł. XVII w.

CECH SZEWCÓW W ŁOWICZU (Nr zesp. 322)

Sygnatura	Tytuł, treść	Datowanie
1	Uchwały sądów Cechu Szewców Majstrów w Łowiczu	1631–1745 (1765–1774)
2	Protokoły Cechu Szewców Majstrów w Łowiczu	1744–1834
3	Ta Książka do Zapisu y do Wyzwolin Sławetnych Panów Braci Cechu Szewckiego Łowickiego Sprawiona za Urz[...] Sławet: Stanisława Wyrwid[...] Starszego, 1go Woyciech[...] Markiewicza 2go Janu[...] Hakowskiego Kazmie[...] Krysiewicza Podskarbach Ro: Pgo 1790	1798–1852
4	Książka Zapisowa Cechu Szewców Majstrów w Łowiczu	1798–1837
5	Ta Książka Rachunkowa S[...]wetnych Panów Braci Ce[...] Szewckiego Łowickiego sprawiona za Urzędu Sławetne: Stanisława Wyrwidzkiego Starszego 1go Woyciecha Markiewicza 2go Jana Hakowskiego Kazmierza Krysiewicza Podskarbach Ro: Pgo 1790	1798–1821
15	Regulamin gospody czeladzi szewców w Łowiczu	1745–1803
16	Ta książka iest sprawiona Zaurzędu P: B: P: Jakoba Stockiewicza Wt: P: Krystofa Sondeczkiego Starszych Towarzyszow P: Andrzeia Ianszewskiego P: Francizka Makoski Onufry Dobrzynski Pisarz w Łowiczu	1768–1851

CECH STOLARZY, SZKLARZY I TOKARZY W ŁOWICZU (Nr zesp. 317)

Sygnatura	Tytuł, treść	Datowanie
2	Książka Gospody Towarzyskiej Konsztu Stolarskiego w Mieście Łowiczu	1754–1856
3	Książka Cechu Stolarskiego w Roku 1796	1796–1829

CECH KUPCÓW W ŁOWICZU (Nr zesp. 318)

Sygnatura	Tytuł, treść	Datowanie
1	Percepta Deus Incepta fortunet, Nosque sub Alis foveat. Regestrum Perceptorum Variarum Collectarum Archiconfratrum Mercatorum Loviciensium. Sub Felici Regimine Spectabilium, ac Honoratorum Dnõrum Ioannis Gulitowicz Proconsulis, Martini Liebther Consulis, Cechmagistrorum. Atque Simonis Lunowski Antiqui Consulis, Fransisci Belchowicz Scabini Thesaurariorum. Utinam feliciter Expensa Adsis Inceptis Virgo Benigna meis. Regestrum Expensarum Archiconfratrum Mercatorum Loviciensium. Sub Felici Regimine Spectabilium, ac Honoratorum Dnõrum Ioannis Gulitowicz Proconsulis, Martini Liebther Consulis & Cechmagistrorum; Atque Simonis Lunowski Antiqui Consulis, Francisci Belchowicz Scabini Thesaurariorum. Utinam feliciter.	1701–1805

CECH KOTLARZY I KOWALI W ŁOWICZU (Nr zesp. 316)

Sygnatura	Tytuł, treść	Datowanie
2	Regestr Percepty y Expensy Cechu Kotlarskiego i Kowalskiego za Urzędu Sławetnego P. Michała Dymera Rady i CechMistrza Pierwszego. Za Urzędu Sławetnego Mikołai Słotwińskiego Cechmistrza Pierwszego Wtorego Benedykta Ucieszynskiego, Walentego Witkoskiego Pierwszego Podskarbiego. Wtorego Jędrzeja Pudłoskiego Odnowiona Książka w R 1797.	1717–1922

CECH RZEŹNIKÓW W ŁOWICZU (Nr zesp. 319)

Sygnatura	Tytuł, treść	Datowanie
1	Łowicz. Cech Rzeźników. Książka zarządzeń, wpisów, dochodów i rozchodów Cechu Rzeźników w Łowiczu	1718–1821
2	Łowicz. Cech Rzeźników. Korespondencja i sprawy sądowe Cechu Rzeźników w Łowiczu	1750–1842
3	Książka Cechu Rzeźniczego Percept y Expens	1765–1796
4	Książka protokółów Cechu Rzeźniczego w Łowiczu	1793–1919
5	Książka Zapisowa chłopców do terminu. Protokoły, Wydatki itd. Cechu Rzeźniczego w Łowiczu	1796–1816

CECH RYMARZY, SIODLARZY I POWROŹNIKÓW W ŁOWICZU (Nr zesp. 320)

Sygnatura	Tytuł, treść	Datowanie
2	Książka Protokółów Cechu Rymarskiego, Siodlarskiego i Powroźniczego w Łowiczu	1736–1849
3	Książka Rachonków w Roku 1786 zaczęta za Starszeństwa Sław. Pana Kacpra Szalańskiego Cechmistrza Sław: P. Mikołaja Bernatowicza Vice Cechmistrza Sław: P. Jozefa Kaw[...]jkiego 1go Sław: P. Jerzego Sierszanowskiego Wtorego Podskarbach	1786–1808

CECH GARNCARZY I MULARZY W ŁOWICZU (Nr zesp. 321)

Sygnatura	Tytuł, treść	Datowanie
1	Księga kasowa i podatków cechu mularskiego i garncarskiego w Łowiczu	1744–1833
2	Książka Cechu Ganczarskiego, Mularskiego zaczęta w Roku 1797	1748–1855
3	Książka Rachonkowa Cechu Ganczarskiego y Mularskiego Roku Pańskiego 1785	1770–1845
4	Percepta i expensa cechu 1744–1746	1744–1746

CECH KUŚNIERZY W ŁOWICZU (Nr zesp. 324)

Sygnatura	Tytuł, treść	Datowanie
1	Łowicz. Cech Kuśnierzy. Zaświadczenia, rachunki i umowy	1662–1887

Najliczniej reprezentowany jest tu okres do końca XVIII wieku, co pozwala na zgromadzenie dostatecznej bazy materiałowej do badań językowych nad owym „przesileniem się średniopolskiej doby dziejów polskiego języka literackiego w dobę nowopolską”⁵. Jest to czas dużych zmian, szczególnie w zakresie funkcjonowania języka, jego zasięgu socjalnego, jak i w obrębie samego systemu (głównie leksyki i składni)⁶. Wtedy właśnie zachodzą procesy stopniowego stabilizowania się norm

⁵ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVII wieku*, Wrocław 1964, s. 5.

⁶ „Okres [...] do połowy XVIII w. powołał do życia bogatą literaturę oryginalną, w ocenie społecznej równorzędną twórczości w literaturze łacińskiej, a w poezji nawet nad tamtą górującą. W języku zmiany te odbiły się w składni prozaicznej i w słownictwie, w którym wyraźnie rozgraniczono warstwę literacką od nieliterackiej. Od połowy wieku

języka literackiego⁷, również pod wpływem oddziaływania Mazowsza (do którego głównych ośrodków należał także Łowicz⁸), szczególnie ze względu na przesuwanie się tam centrum ruchu wydawniczego z Małopolski. W tym miejscu należy zaznaczyć, że język literacki XVII–XVIII w. nie jest jeszcze jednolity, a dokonujące się w nim przemiany przebiegają niejednakowo w poszczególnych regionach kraju⁹. Zatem zasadne wydaje się przesłedenie owych procesów na podstawie analizy wyżej wspomnianych źródeł, których wartość polega m.in. na tym, że są przeważnie dokładnie zlokalizowane w czasie i miejscu. Dlatego pozwalają na ustalenie stanu języka w interesującym nas okresie, w konkretnym regionie, i jednocześnie dają możliwość powiązania tych faktów z sytuacją kulturalną, polityczną, gospodarczą owego regionu (jeśli oczywiście przyjmie się za istotny taki związek). Bardzo ważne jest także to, iż owe dokumenty stanowią grupę tekstów rękopiśmiennych, co pozwala na dotarcie poprzez nie do bardziej swobodnego, a mniej znormalizowanego nurtu języka literackiego, jak również na uniknięcie niejasności wynikających z częstej ingerencji drukarni w językową stronę wydawanego utworu. „Wydawca bowiem (a raczej zecer czy korektor) rozstrzyga o fonetycznej, a w znacznej mierze i o fleksyjnej stronie języka dzieła, a w tych właśnie przypadkach mamy najwięcej zmian w czasie i najwięcej różnic międzyregionalnych”¹⁰. Można byłoby także oprzeć się w tego typu badaniach na drukach, co często jest czynione, lecz w wypadku Łowicza jest to praktycznie niewykonalne, gdyż w drugiej połowie XVII w. wydano tu tylko kilka książek¹¹. „Sprawa samej drukarni nie została do dziś jeszcze wy-

XVII zaznaczyło się cofnięcie na wszystkich tych odcinkach. Od połowy XVIII w. język polski staje się jedynym językiem literackim Polaków”. S. Urbańczyk, *Periodyzacja dziejów polskiego języka literackiego*, w: *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław 1979, s. 60–61.

⁷ „Cezurę między dobą średniopolską a nowopolską w trzeciej części XVIII wieku wyznaczają znów zmiany, które zaszły w systemie gramatycznym [...] i składniowym, oraz w zasobach leksykalnych, i głębokie reformatorskie przemiany doby Oświecenia w życiu gospodarczym, politycznym i kulturalnym. Kierunkową rozwoju języka [...] jest powolne kształtowanie się języka narodowego zrazu na wąskiej podstawie języka *narodu szlacheckiego*, na krzywej postępu i cofania się w walce z łaciną, na tle jałowienia rodzimej myśli w ucisku reakcji politycznej, społecznej i gospodarczej oraz zaostrzającego się w końcowej fazie kryzysu feudalnej Rzeczypospolitej szlacheckiej, przy wchłanianiu elementów gwarowych, plebejskich, kresowych i obcojęzykowych”. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, cz. 1–3, Warszawa 1961–1972, s. 74.

⁸ Por. J. Wegner, *Łowicz w okresie 1525–1655*, w: *Łowicz. Dzieje miasta*, pod. red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1986, s. 106; Z. Skielczyński, *Miasto w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej*, w: *ibidem*, s. 134.

⁹ Por. I. Bajerowa, *op. cit.*, s. 201.

¹⁰ *Ibidem*, s. 11.

¹¹ Historia drukarstwa w Łowiczu sięga okresu renesansu. Od 1565 r. działała tu przez kilka lat drukarnia Stanisława Murmeliusa. Zachował się tylko jeden druk łowicki z jego oficyny (z 1563 r.) – napisana po łacinie broszura Jana Polancusa: *Breve Directorium ad confessarii ac confidentis munus rocite obeundum*. Por. I. Wegner, *op. cit.* s. 101.

jaśniona, ale można ją wiązać z pijarami, którzy włączyli ją zapewne do dużej drukarni warszawskiej. Stałą drukarnię uzyskał Łowicz dopiero pod koniec XVIII w.”¹². Borykała się ona jednak stale z różnymi trudnościami i jej produkcja była bardzo niewielka (wydano m. in. przywilej dla piekarzy łowickich i „Porządek młynarski” dla młynów w księstwie łowickim).

Co prawda, ówczesne rękopisy miały przeważnie ortografię o wiele gorszą niż druki, jednak właśnie przez to ukazują obraz rozwojowy przeciętnego języka literackiego tamtego okresu, tzn. pisanego języka tej części społeczeństwa, która reprezentowała grupę o przeciętnym poziomie wykształcenia¹³, należąca do warstwy obejmującej średnio zamożnych rzemieślników i właścicieli warsztatów, czyli zajmującą w hierarchii społecznej pozycję pomiędzy plebejuszami a patrycjatem¹⁴. Ustalenie przynależności autorów do określonej grupy użytkowników języka umożliwia sprecyzowanie i zastrzeżenie określonych zjawisk językowych dla danej społeczności¹⁵. Jest to konieczne m.in. z uwagi na następujące stwierdzenie Zenona Klemensiewicza: „W realizacji wypowiedzi, w postrzeganiu obowiązujących norm odgrywa znaczącą rolę automatyzacja uwarunkowana właściwościami jednostki, jej wiekiem, wykształceniem, środowiskiem, rodzajem pracy itp. [...] mówiąc o wytwórcy wypowiedzi, musimy wyróżnić szereg takich wyznaczników jego językowej świadomości i sprawności, jak [...] przynależność klasowa, wykształcenie, zawód, ale zwłaszcza postawa życiowa, która wynika z reakcji na obiektywne siły, naciskające na jednostkę w postaci prądów społeczno-politycznych, umysłowych i kulturowych, warunków gospodarczych”¹⁶.

¹² Z. Skielczyński, *op. cit.*, s. 156.

¹³ Przy czym, ogólnie rzecz biorąc, Łowicz należał do miast, w których oświata funkcjonowała bardzo sprawnie dzięki dwóm szkołom parafialnym, z których jedna (kolegiacka) była rodzajem pięcioklasowej szkoły średniej i najstarszą w Polsce „kolonią akademicką” Uniwersytetu w Krakowie. (Fakt ten ma niepoślednie znaczenie, zważywszy na to, że środowisko akademickie było najważniejszą wyrocznią w sprawach ogólnopolskiej normy językowej. Tam kształtowały się opinie na temat różnych rywalizujących z sobą cech, właściwości i form językowych, tam rozstrzygano, które z nich są poprawne, a które nie). Nauka była bezpłatna, zatem dostęp do niej miały szerokie kręgi mieszczan. Por. J. Wegner, *op. cit.*, s. 98. „W czasach, gdy w wielu miastach nawet burmistrzowie bywali niepiśmienni, prymas Teodor Potocki 26 kwietnia 1730 roku nadał ordynację ustroju miejskiego w Łowiczu. W ordynacji tej żądał, aby do najniższych nawet funkcji w mieście, jakim był dziesiętnik, czyli gminny, dopuszczony był *literat*”. Z. Skielczyński, *op. cit.*, s. 154.

¹⁴ Por. J. Wegner, *op. cit.*, s. 95.

¹⁵ W mieście rozwijało się rzemiosło i handel, skupiali się literaci i uczeni. W związku z ich potrzebami zaczęły powstawać wyspecjalizowane sposoby mówienia i pisania (miejsce więc „układu poziomego” w języku zaczął zajmować „układ pionowy”). Były one w XVIII w. jeszcze tworam słabymi, ale nieustający rozwój nauki, rzemiosła, przemysłu i handlu umacniał je coraz bardziej. Por. S. Urbańczyk, *Periodyzacja...*, s. 57.

¹⁶ Z. Klemensiewicz, *Zagadnienia i założenia historii języka polskiego*, w: *Składnia, stylistyka, pedagogika językowa*, pod red. A. Kołakowskiej, Warszawa 1982, s. 642, 650.

Czynniki te decydują o pewnym rozwarstwieniu społeczeństwa, a zatem i zróżnicowaniu języka¹⁷. Mamy wówczas do czynienia ze specyficznymi odmianami języka narodowego, związanymi z istnieniem trwałych grup społecznych, połączonych jakimś rodzajem więzi¹⁸. W wypadku omawianego materiału można uwzględnić nie tylko „nadrzędną”, scalającą rolę statusu społecznego, jaki posiada grupa, której rezultatem działalności piśmienniczej są wyżej wymienione teksty, ale także specyfikę pracy zawodowej, wykonywanej przez poszczególnych jej członków. Element ten wprowadza dodatkowe zróżnicowanie na tzw. profesjonalne odmiany języka, odrębne przede wszystkim w warstwie słownikowo-frazeologicznej, odzwierciedlającej zawodowo-praktyczny aspekt komunikacji¹⁹. S. Grabias upatruje ich początków już w XVI w., potwierdzając swoją teorię fragmentem przytoczonym z *Flisa* Sebastiana Klonowica: „Każde rzemieśło ma swe obyczaje i swe przezwiska”. Dalej stwierdza jednak, że „niestety, ani XVII, ani XVIII w., nie zostawił dostatecznie bogatego materiału językowego, który mógłby się stać podstawą rekonstrukcji jakiegokolwiek z tych odmian”²⁰. Korzystając więc z dość znacznej liczby uwzględnionych tu tekstów, sporządzonych przez rzemieślników i dla rzemieślników, warto byłoby zwrócić uwagę także na ten problem, starając się „wyłowić” z nich ewentualnie „słownictwo specjalne” świadczące, w wypadku pozytywnych rezultatów przeprowadzonej pod tym kątem analizy, o funkcjonowaniu wśród ówczesnych młynarzy,

¹⁷ „Razem z rozwojem miast [a ich mieszkańców dotyczą zawarte w niniejszym artykule stwierdzenia – D. L.] powstają dalsze typy języka potocznego, warstwy pośrednie między mową kulturalną a ludową”. A. Furdal, *Przedmiot i zakres historii języka polskiego*, w: *Studia językoznawcze poświęcone prof. dr. Stanisławowi Rospondowi*, Wrocław 1966, s. 119. Wielkie znaczenie miast i mieszczaństwa w dziejach języka doby średniopolskiej zamyka się jednak zasadniczo w granicach chronologicznych XVI w. Polityka państwa wobec miast powoduje ich stopniowy upadek. Najbogatsza warstwa patrycjatu wsiąkała w stan szlachecki, reszta ubożała. Ostateczny upadek miast spowodowały zniszczenia w wyniku wojen drugiej połowy XVII w. i ich skutków w postaci głodu i epidemii. Dzieła zniszczenia dopełniła w pierwszej połowie XVIII wieku wojna północna. Por. Z. Skiełczyński, *op. cit.*, s. 127–132; R. Kołodziejczyk, *Pod pruskim zaborem*, w: *Łowicz. Dzieje...*, s. 161–176. Dominującą rolę (również w dziedzinie kultury i piśmiennictwa) zaczęła odgrywać szlachta.

¹⁸ Życie społeczne narzuca każdej zbiorowości ludzkiej swoiste sposoby porozumiewania się. „[...] zbiorowość ta stanowi »wspólnotę komunikatywną«. W działaniu swoim wspólnota komunikatywna wypracowuje »system repertuarów językowych«. Stanowią go uporządkowane w pewien sposób zasoby językowych środków umożliwiających komunikację we wszystkich sytuacjach, jakie wspólnota stwarza. [...] Ponadto każda z nich tworzy sobie tylko właściwe językowe środki wyrazu. Tworząc swoje systemy repertuarów językowych wykorzystują przede wszystkim środki języka narodowego: w różnym stopniu środki języka ogólnego, dialektów i socjolektów”. S. Grabias, *Środowiskowe i zawodowe odmiany języka – socjolekty*, w: *Encyklopedia kultury polskiej*, red. S. Krzemień-Ojak, t. 2: *Współczesny język polski*, pod red. J. Bartmińskiego, Wrocław 1993, s. 223.

¹⁹ Por. *ibidem*, s. 226.

²⁰ *Ibidem*, s. 224.

piwowarów, szewców, szklarzy, tokarzy, stolarzy, kotlarzy, kowali, rzeźników, rymarzy, siodlarzy, powroźników, mularzy, garncarzy, kuśnierzy i kupców odmian języka, „używanych w codziennych nieoficjalnych kontaktach osób wykonujących ten sam zawód, niemal wyłącznie w czasie pracy, a służących w miarę precyzyjnego i zrozumiałego dla uczestników aktu komunikacji przekazywaniu treści fachowych”²¹.

Jednak zagadnienie leksyki jest tylko jednym z wielu, jakie należy poruszyć, dokonując analizy językowej badanych tekstów. Nie mniej ważne są tu bowiem problemy fonetyczne, fonologiczne, częściowo morfologiczne, a także fleksyjne, składniowe i słowotwórcze. Ich omówienie jest możliwe dzięki temu, że interesujące nas dokumenty stanowią przeważnie pewne zwarte ciągi, w których w sposób wyraźny realizują się dane zjawiska językowe. Przy czym teksty te stanowią grupę niejednorodną, zarówno pod względem ich przynależności „gatunkowej”, jak i, co się z powyższym dość ściśle łączy, przydatności w ustalaniu faktów z zakresu poszczególnych dziedzin opisu systemu języka. Należy zatem wyróżnić:

- A – akta spraw sądowych;
- B – księgi przychodów i rozchodów;
- C – księgi do zapisów i wyzwolin;
- D – listy;
- E – dyplomy;
- F – rachunki;
- G – spisy inwentaryzacyjne;

Można przypuszczać, że materiały zawarte w grupach A, B, F, G będą miały istotne znaczenie przy opisie zmian fleksyjnych, i to zarówno w wypadku rzeczowników, przymiotników, zaimków i imiesłowów przymiotnikowych (A, G), jak i liczebników (B, F). Z kolei innowacje w obrębie składni i słowotwórstwa znajdują swoje odzwierciedlenie głównie w zapisach spraw sądowych, ale także w listach i dyplomach. Bardzo ważnym źródłem dla badań antroponimicznych okazują się księgi do zapisu i wyzwolin, zawierające obszerne wykazy, identyfikowanych imieniem i nazwiskiem, osób wstępujących do cechu oraz czeladników i majstrów. Dość liczne przykłady tego typu danych można odnaleźć we wspomnianych wcześniej aktach (A). Natomiast wszystkie powyższe dokumenty dają się doskonale wyzyskać (oczywiście, uwzględniając możliwość wystąpienia nieścisłości, wynikających z błędów popełnionych przez pisarzy, złego stanu zachowania niektórych zabytków i trudności w odczytaniu mniej starannych pod względem kaligrafii fragmentów) jako podstawa materiałowa do analizy fonetycznej.

Wiadomo, że ortografia ujawnia tylko część właściwości fonetycznych. Zaciera ona przede wszystkim cechy lokalne, gwarowe, dając pierwszeństwo

²¹ A. Markowski, *Poliszczyna końca XX wieku*, Warszawa 1992, s. 90.

temu, co uznaje się za poprawne – innymi słowy – służy normie językowej²². Jednak w czasie, gdy norma ta podlega jeszcze procesowi ustalania, może ujawnić jej kształtowanie się, a przynajmniej wskazać elementy o nieustabilizowanym statusie. Może też pośrednio scharakteryzować poziom jej przyswojenia przez piszących, co z kolei w uogólnieniu daje obraz jej funkcjonowania w określonej grupie użytkowników języka, do której autorzy ci należą.

Specyficzny charakter uwzględnionych zabytków skłania do podjęcia próby nie tylko uchwycenia głównych tendencji rozwojowych w polszczyźnie literackiej, panującej w Łowiczu w II fazie (schyłkowej) doby średniopolskiej i początkach nowopolskiej²³, i swoistych cech regionalnej²⁴ łowickiej odmiany polskiego języka literackiego, ale także sięgnięcia poprzez dane dokumenty do ówczesnej mówionej polszczyzny łowiczan. Możliwość taką daje przede wszystkim obecność w omawianym zespole listów i zeznań, np. świadków, przytoczonych (sam sposób przytoczenia zasługuje także na dokładne omówienie) w aktach spraw rozgrywających się przed trybunałem sądów cechowych, które w większym niż inne teksty stopniu stanowią zapis i świadectwo języka potocznego, języka bezpośredniej relacji, opartej na względnie spontanicznej i swobodnej wypowiedzi, charakteryzującej się mniejszym stopniem normatywizacji, synkretyzmem i znaczną wariantowością we wszystkich poziomach systemu językowego²⁵.

Występowanie obok siebie w tym samym tekście dwu odmian języka (literackiej i, w zasadzie, potocznej²⁶) daje wspaniałą możliwość ich porównywania (na gruncie wszystkich „warstw” systemu), dzięki czemu pozwala zarejestrować

²² Por. S. Urbańczyk, *Jaką polszczyzną mówił Jan Kochanowski i jego rówieśnicy*, w: *Prace z dziejów języka polskiego...*, s. 236.

²³ Historycy języka polskiego przeprowadzają następujące podziały: A. Brückner za przełomowe uznał lata 1500 i 1763, S. Słoński przyjmuje cezury w połowie XVI, XVII i pod koniec XVIII w., T. Lehr-Splawiński uważa za graniczne lata około 1500 r., połowę XVIII i połowę XIX w., Z. Klemensiewicz przyjmuje umownie 1500 r. jako granicę między dobą staropolską i średniopolską, a trzecią część XVIII w. – między średniopolską a nowopolską. Z kolei za początek okresu schyłkowego doby średniopolskiej S. Urbańczyk uznaje 1650 r., natomiast początek doby nowopolskiej wyznacza na około 1760 r. Por. S. Urbańczyk, *Periodyzacja...*, s. 59–61.

²⁴ Omawiane tu teksty pozostają bowiem w kręgu tzw. polszczyzny regionalnej, o której pisał Z. Stieber: „Był to w zasadzie ogólnopolski język literacki, mający jednak – różne w różnych stronach Rzeczypospolitej – dość silne zabarwienie lokalne”. Z. Stieber, *O typach polszczyzny regionalnej XVII wieku*, w: *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 267.

²⁵ Por. Z. Adamiszyn, *O niektórych fonetycznych wyznacznikach tekstu potocznego*, w: „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo” XII, Opole 1991, s. 352.

²⁶ „Nazwa »język potoczny« jest typowym przykładem terminu nieostrego, wieloznacznego: [...] język potoczny = język mówiony – Z. Klemensiewicz (*O różnych odmianach współczesnej polszczyzny*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, Wrocław 1956, s. 196); mniej staranna dialogowa postać języka mówionego – H. Kurkowska, S. Skorupka

rysujące się między nimi różnice norm funkcjonowania i, być może, sięgnąć do składników właściwych gwarze terenu, z którego pochodzą ci, co je utrwalili.

Tu pojawia się kwestia określenia reprezentatywności konkretnego rękopisu jako jednoznacznego świadectwa stanu polszczyzny na danym obszarze. Do jej rozstrzygnięcia jest niezbędne wyodrębnienie dokumentów o pewnym autorstwie i bezwzględne ustalenie pochodzenia poszczególnych pisarzy. Taka selekcja, wykluczająca teksty autorów spoza objętego badaniami rejonu, umożliwi przyjrzenie się pozostałym z perspektywy „poszukiwacza osobliwości regionalnych”.

Innym rozwiązaniem jest analiza tekstów, dla których jedynym kryterium doboru byłoby miejsce ich powstania. W tej sytuacji istnieje niebezpieczeństwo „zamazania” pewnych dialektalnych cech języka, w rzeczywistości specyficznych dla badanego terenu. Jednocześnie otrzymamy jednak rys, uwzględniający udział „elementów obcych” w kształtowaniu się „miejscowej” polszczyzny oraz ich wpływ na kierunek zachodzących w niej zmian. Wybór zależy tu od założonego celu.

Wskazane przeze mnie zagadnienia nie wyczerpują zapewne podjętego tematu, jednak te, na które zwróciłam uwagę, wydają mi się najistotniejsze. W ten sposób chciałam podkreślić wartość i przydatność niewykorzystywanych dotąd źródeł archiwalnych, będących ważnym ogniwem materiałowym w odniesieniu do opisu struktury języka XVII–XVIII w., jak również jego funkcjonalnego i społecznego zasięgu, w badaniach nad polszczyzną łowiczian.

(*Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa 1959, s. 234); nacechowanie ekspresywne jako główna cecha konstytutywna języka potocznego – H. Wróbel, (*Wyznaczniki potoczności – problemy dyskusyjne*, w: „Socjolingwistyka” 4, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, nr 528, Warszawa–Kraków–Katowice 1982, s. 35–40); odmiana stylowa języka standardowego, wyróżniająca się leksykalnym antropocentryzmem i ekspresywno-wartościującą interpretacją świata – D. Buttler (*Miejsce języka potocznego wśród odmian współczesnej polszczyzny*, w: *Język literacki i jego warianty*, Wrocław 1982, s. 26–28); mówiony i pisany „język, jakim posługujemy się na co dzień, używając go jako środka porozumiewania na tematy wspólne nam wszystkim, a więc odnoszące się do zajęć domowych, posiłków, ubrania, pogody, dojazdów do pracy, rozrywek itd.” – A. Furdal (*Klasyfikacja odmian współczesnego języka polskiego*, Wrocław 1973, s. 14); język używany w kontakcie indywidualnym, częściowo lokalnym, tylko w bezpośrednim kontakcie nadawcy z odbiorcą przy wypełnieniu uzgodnionych jednakowych ról językowych – W. Lubaś (*Słownictwo kolokwialne i niekolokwialne. Próba definicji*, w: *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, Wrocław 1978, s. 148); codzienna, obiegowa forma języka ludzi wykształconych, mówiących z domu czy z wyuczenia językiem literackim – A. Zaręba (*O zakresie i metodzie badań języka miast polskich*, w: *Miejska polszczyzna mówiona. Metodologia badań*, Katowice 1976, s. 36); związana z codzienną komunikacją mówiona odmiana ogólna, gwarowa lub mieszana o najszerszym uzusie, mogąca wystąpić w dwu zasadniczych wariantach: neutralnym (obiegowym, standardowym) i nacechowanym ekspresywnie – A. Wilkoń (*Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, s. 60–63)”. Z. Adamiszyn, *op. cit.*, s. 350–351.